

Ігор Фицик

кандидат філософських наук, доцент

Лариса Фицик

кандидат історичних наук, доцент

ВПЛИВ ПРОМИСЛОВОГО ПЕРЕВОРОТУ ТА АДМІНІСТРАТИВНОЇ РЕФОРМИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX ст. У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ НА ФУНКЦІОНУВАННЯ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ ШЛЯХТИ

Австрія, Пруссія та Росія, здійснивши третій поділ (1795 р.), остаточно знищили навіть залишки Речі Посполитої, а більшість українських земель, що входили до складу цієї могутньої в минулому країни (насамперед, ідеться про Правобережжя) були анексовані Російською імперією. Унаслідок цього перестали існувати як автономна Україна, так і Перша Річ Посполита, а на окреслених обширах відбулися масштабні соціальні, економічні, політичні зрушення, що зумовили низку проблем, аналіз котрих потрібно здійснювати в межах розгляду етнонаціонального складу населення, релігійно-конфесійної ситуації, міграційних процесів, що відбувалися упродовж усього XIX ст.¹

Історії українських правобережних земель цього періоду присвячено чимало наукових праць вітчизняних і зарубіжних дослідників. Серед останніх насамперед потрібно згадати ім'я історика-славіста Д. Бовуа², що представив широкому загалу фундаментальні наукові напрацювання в річищі французької колоністики. У фокусі його дослідницького інтересу – боротьба між російським самодержавством і польською елітою, насамперед шляхтою, за панування в регіоні й контроль над українським селянством. У контексті цього протистояння автором глибоко аналізуються соціальні, економічні й культурні

¹ Поліщук Юрій. Етносоціальні трансформації на Правобережжі України наприкінці XVIII – на початку XX століття / Юрій Поліщук [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ipiend.gov.ua/uploads/nz/nz_74/polischuk_etnosotsialni.pdf

² Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863 – 1914: Поляки в соціо-етнічних конфліктах / Переклад на українську Зої Борисюк / Д. Бовуа. – К.: Критика, 1998. – 334 с.; Бовуа Д. Гордиев узел Российской империи: Власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793 – 1914) / Авторизованный перевод с французского Марин Крисань / Д. Бовуа. – М.: Новое литературное обозрение, 2011. – 1008 с.; Бовуа Д. Російська влада і польська шляхта в Україні 1793 – 1830 рр. / Переклад з французької Зої Борисюк / Д. Бовуа – Львів, Кальварія, 2007. – 296 с.; Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831 – 1863) / Д. Бовуа. – К., 1996.

процеси. Д. Бовуа вказує на труднощі інтеграції колишніх земель Речі Посполитої в імперію Романових; пояснює, чому польська землевласницька аристократія, попри зростання російського націоналізму, залишалася до 1917 р. привілейованою й процвітаючою групою; доводить, що всі проекти русифікації польського населення дніпровського Правобережжя не були реалізовані в повній мірі й настільки ефективно, як того хотіли в Петербурзі. Роботи Д. Бовуа містять цікавий фактологічний та аналітичний матеріал і написані на широкій джерельній та історіографічній базі.

Німецький історик А. Каппелер у своїй праці «Росія як поліетнічна імперія. Виникнення. Історія»³ основну увагу приділяє взаємозв'язку Російської держави та панівних еліт неросійського походження, усебічно аналізуючи соціоетнічні та економічні структури окремих регіонів, до котрих належать й українські території, відібрані Російською імперією після поділу Речі Посполитої.

У монографії Т. Лазанської⁴ досліджується індустріальний розвиток України та пов'язаний із ним процес формування торгово-промислової буржуазії як діяльного суб'єкта модернізації всього суспільного життя. Авторка розглядає форми державного втручання в економіку, соціальні й національні джерела поповнення буржуазії, господарську діяльність торгово-промислового класу, особливо наголошуючи на значенні польських шляхтичів української Наддніпряни, що стояли біля витоків модернізації аграрного сектору економіки.

Учені Львівського національного університету імені Івана Франка Л. Зашкільняк і М. Крикун запропонували перший в українській історіографії синтез історії Польщі⁵, що ґрунтується на опрацюванні багатьох нових джерел та інтерпретаційних здобутків світової наукової літератури. Автори прагнуть подати картину цивілізаційного поступу людської спільноти, акцентуючи увагу на суспільних проявах життя поляків – політичному розвитку, соціальних, економічних і культурних змінах, котрі визначали їхній стан у різні історичні епохи, у тому числі й у XIX ст. на українських теренах, а також взаєминам із сусідніми народами, передусім українцями.

³ Каппелер Андреас. Росія як поліетнічна імперія. Виникнення. Історія. Розпад / перекл. з нім. Х. Назаркевич, анук. ред. М. Крикун / Андреас Каппелер. – Львів: Вид-во Українського Католицького Університету, 2005. – 363 с.

⁴ Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.) / Т. Лазанська. – К.: Інститут історії України НАН України, 1999. – 266 с.

⁵ Зашкільняк Леонід Опанасович, Крикун Микола Григорович. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів / Леонід Опанасович Зашкільняк, Микола Григорович Крикун. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. – 752 с.

О. Калакура також пропонує наукові розвідки щодо політичних, етнічних, культурних, духовних, історичних, соціально-економічних і міжнародних аспектів життєдіяльності поляків на території Наддніпрянщини. Автор висвітлює основні етапи формування української колонії, демографічні й соціальні зміни в її складі, участь поляків в економічному житті. Велика увага приділена українсько-польським міжнаціональним зносінам, проаналізовано причини міжетнічних конфліктів, їхні наслідки та уроки⁶.

Такі українські вчені, як М. Бармак⁷ і В. Шандра⁸ у своїх працях розглядають механізми управління російською імперською адміністрацією Правобережною Україною наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. Процеси інкорпорації правобережних губерній і становище шляхти досліджують Ю. Войтенко⁹, Ірина й Ігор Кривошеї¹⁰, Н. Щербак¹¹, Є. Чернецький¹². Л. Казначєєва¹³ на основі аналізу

⁶ Калакура О.Я. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у XX столітті / О.Я. Калакура. – К.: Знання України, 2007. – 508 с.

⁷ Бармак М.В. Формування владних інституцій Російської імперії на Правобережній Україні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) / М.В. Бармак. – Тернопіль: Видавництво Астон, 2007. – 512 с.

⁸ Шандра В. С. Адміністративні установи Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. в російському законодавстві: джерелознавчий аналітичний огляд / В. С. Шандра. – К., 1998. – 75 с.; Шандра В. С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX ст. / В. С. Шандра. – К., 2005. – 427 с.; Шандра В. С. Про призначення адміністративно-територіальних реформ у Російській імперії / В. С. Шандра // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Випуск XII. – К.: НАН, Інститут історії України, 2006. – С. 24–38.

⁹ Войтенко Ю. М. Становище шляхти на Правобережній Україні за правління Олександра I (1801 – 1825 рр.) / Ю. М. Войтенко // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – Вип. 18. – Тернопіль: Видавництво «Астон», 2006. – С. 41 – 45.

¹⁰ Кривошея І. Графи Потоцькі: сторінки історії тутьчинської лінії. – Умань: РВЦ «Софія», 2006. – С. 8 – 9. Кривошея І. І. Польські аристократи Потоцькі (герб «Пилява») в дзеркалі щоденників та мемуарів російської еліти / І. І. Кривошея // Гілея (науковий вісник): Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Васькевич. – К., 2009. – Вип.25. – С. 7 – 19; Кривошея І. І., Кривошея Ір. І. До питання про інкорпорацію та юридичну легітимізацію шляхти Правобережної України в Російській імперії (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) / І. І. Кривошея, Ір. І. Кривошея // Південний архів: Збірник наукових праць. Історичні науки. – Випуск 16. – Херсон: Видавництво ХДУ, 2004. – С. 82 – 91.

¹¹ Щербак Н. О. Національне питання в політиці царизму на Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX століття): Монографія / Н. О. Щербак. – К.: ПЦ «Ризографіка», 2005. – 616 с.

¹² Чернецький Є. Правобережна шляхта за російською панування (кінець XVIII – початок XX ст.). Джерела, структура стану, роди / Є. Чернецький. – Біла Церква: Вид. О.В. Пшонківський, 2007. – 176 с.; Чернецький Є. Шляхта Правобережної України в кін. XVIII – I пол. XIX ст. / Є. Чернецький // Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства. – Вип. 1. – Біла Церква, 2001. – С. 25 – 47.

¹³ Казначєєва Л. М. Волинське дворянське зібрання (1796 – 1917): функції, структура, участь у системі органів влади / Автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01. «Історія України» / Л. М. Казначєєва. – К., 2008. – 19 с.

архівних матеріалів, багатого корпусу законодавчих актів та наукової літератури розкриває історію Волинського дворянського зібрання, його трансформацію з самоврядної станової корпоративної інституції, основні властивості якої були сформовані в річпосполитській традиції, до інституції, підпорядкованої державним інтересам Російської імперії. Узагальнено значний матеріал про зміни його структури й складу, функцій, прав і повноважень, обмеження участі зібрання в системі органів влади. Питання участі волинської та подільської шляхти у дворянських депутатських зібраннях, а також їх еволюція й специфіка функціонування в XIX столітті вивчаються також і в дослідженнях О. Барвінок¹⁴.

Крім того, виважені висновки щодо формування й розвитку капіталістичних відносин у період першого та другого етапів промислового перевороту на українських теренах у XIX ст. і статистичні дані, котрі ілюструють зростання кількості промислових підприємств й участь польського капіталу в модернізації української економіки, наявні в працях О. Гордуновського¹⁵, О. Гуржія¹⁶, В. Литвина¹⁷, П.-Р. Магочія¹⁸, В. Павлюка¹⁹, Н. Полонської-Василенко²⁰ та ін.

Таким чином, широка джерельна й історіографічна база дозволяє простежити історію української полонії Наддніпрянщини протягом усього дев'ятнадцятого століття, особливу увагу звернувши на другу його половину.

Насамперед після приєднання Правобережжя наприкінці XVIII ст. російський царизм провів тут перепис населення, аби виявити чисельність окремих станів краю, особливо тих, котрі сплачували подушний податок, відбували рекрутську та інші повинності, а також,

¹⁴ Барвінок О.В. Дворяни Подільської губернії в органах державного управління та станового самоврядування регіону (1893 – 1917 рр.) / О. В. Барвінок / Автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01. «Історія України» / О. В. Барвінок. – Миколаїв, 2014. – 19 с.

¹⁵ Гордуновський О. Поміщицьке землеволодіння на Правобережній Україні у правовому полі Російської імперії (кінець XVIII – початку XIX ст.) / О. Гордуновський // Історія України. – 1999. – № 35 – С. 5.

¹⁶ Гуржій О.І. Шляхта, шляхетство / О.І. Гуржій [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.history.org.ua/?termin=Shliakhta>

¹⁷ Литвин В.М. Історія України [Промисловий переворот у Наддніпрянській Україні] / В.М. Литвин [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://westudents.com.ua/glavu/29898-promisloviy-perevorot-u-naddnpryansky-ukran.html>

¹⁸ Магочій П.-Р. Україна. Історія її земель та народів / Павло-Роберт Магочій. – Ужгород: Вид-во В. Подяка, 2012. – 794 с.

¹⁹ Павлюк В.В. Магнатерія Волині в умовах розвитку ринкових відносин у другій половині XIX ст. / В.В. Павлюк // Укр. іст. журн. – 2000. – №1. – С. 102 – 108.

²⁰ Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. Т. 2. Від середини XVIII століття до 1923 року. – 4-те вид., стереотип / Н. Полонська-Василенко. – К.: Либідь, 2002. – 608 с.

щоб визначити кількість українців, євреїв, поляків та представників інших національностей, які мешкали на цій території. Так, на основі статистики, представлені скарбником Міністерства фінансів для Сенату, виявлено, що у восьми відібраних від Речі Посполитої губерніях, станом на 20 липня 1800 р., проживало 218 025 осіб чоловічої статі чиншової шляхти. За підрахунками Д. Бовуа, на Правобережжі мешкало загалом 131 266 шляхтичів чоловічої статі, кількість осіб обох статей сягала близько 262 500²¹. Зрозуміло, що магнатами та католицькими священиками були майже винятково поляки, а холопами – українці. Отже, поляки були другою за кількістю етнічною групою Правобережної України, що становила 10% від усього населення краю²², і в їхніх руках зосереджувалася вся політична та економічна влада.

Це стало причиною проведення царизмом на інкорпорованих українських правобережних територіях асимілятивної політики щодо шляхтичів упродовж XVIII–XIX ст. Її суттєвим наслідком можна вважати зміни в адміністративному поділі губерній і в соціальній структурі населення. І хоча станове російське законодавство було погано розробленим і не давало чітких юридичних визначень усім існуючим категоріям населення, а соціальна структура суспільства була нечіткою й розпливчастою, це не завадило поступовій уніфікації законодавства й адаптації існуючого стану речей до російських реалій, що, фактично, зумовило ліквідацію шляхетського стану, на зміну котрому прийшов дворянський.

У першу чергу це стосувалося заможної польської шляхетської верхівки, що була зрівняна в правах із російськими дворянами. Шляхта, маючи давні традиції корпоративної організації – сеймикування та при можливості «консервуючи їх», усе ж змушена була пристосовуватись до моделі російського дворянського самоврядування. Однак попри всі потуги царської політики, спрямовані на «соціальну асиміляцію» правобережної шляхти з російським дворянством та денаціоналізацію, місцева еліта залишалася опозиційною не тільки до самодержавного уряду, але й щодо російського дворянства.

Усупереч декласації та утискам у національно-культурній і церковно-релігійній сфері, до кінця XIX ст. вона й надалі відіграла

²¹ Бовуа Д. Російська влада і польська шляхта в Україні 1793 – 1830 рр. / Переклад з французької Зої Борисюк / Д. Бовуа – Львів: Кальварія, 2007. – 296 с.

²² Магочій П.-Р. Україна. Історія її земель та народів / Павло-Роберт Магочій. – Ужгород: Вид-во В. Подяка, 2012. – 794 с. – С. 321.

домінуючу роль у соціально-економічних процесах, чому сприяла консолідуюча роль католицької церкви й польськомовна освіта, котра живила польський національно-визвольний рух справжніми патріотами, які й взяли зброю до рук під час антиросійських повстань першої та другої половини XIX ст.

У цьому контексті потрібно підкреслити, що з втратою держави в історії поляків дійсно розпочався тривалий період боротьби за власне національне самоствердження. Причому, шляхетські амбіції не дозволяли полякам мріяти про відновлення своєї держави інакше, як тільки в кордонах «до розборових», а отже, неодмінно включаючи до її складу українське Правобережжя, тому можна говорити про збереження соціальної й ментальної самобутності шляхти, що керувалася державницькими категоріями «від моря до моря», й ініціювала повстанських рух на польських й українських у XIX ст.

Що стосується наукової рецепції польських повстань XIX століття в сучасній історичній науці, то варто згадати, що в 2014 році в Умані вийшла друком колективна монографія за редакцією Ігоря Кривошеї та Норберта Моравця²³. Авторський колектив мав на меті «відійти від міфологізованого висвітлення подій та представити причини, перебіг і наслідки Січневого повстання в усій багатогранності фактів, подій та суджень»²⁴. Також у праці розкрито не лише передісторію та розгортання польського виступу 1863–1864 рр., але й простежено долю окремих його учасників. Значна увага приділена діям російської влади, спрямованим на зменшення ролі місцевої шляхти в соціально-економічному та суспільно-політичному житті регіону після придушення царатом Січневого повстання²⁵. Джерелом для багатьох досліджень стали архівні матеріали, єгодокументи (спогади й епістолярій) й публікації в ЗМІ²⁶.

Упродовж 2016–2017 рр. українськими та польськими науковцями була підготовлена й видрукувана ще одна фундаментальна наукова

²³ Польське національне повстання 1863 – 1864 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів: кол. монографія / за ред. І. Кривошеї, Н. Моравця. – Умань: ФОП Жовтий О. О., 2014. – 184 с.

²⁴ Там само. – С. 5.

²⁵ Там само. – С. 2.

²⁶ Колесник В. Мемуари Тадеуша Бобровського як джерело з історії Січневого повстання / Польське національне повстання 1863 – 1864 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів: кол. монографія / за ред. І. Кривошеї, Н. Моравця. – Умань: ФОП Жовтий О. О., 2014. – С. 26–42; Моравец Н. Деконструкція бунту: Михайло Муравйов, «Вісник» і Січневе повстання / Польське національне повстання 1863 – 1864 рр... – С. 42–55; Легун Ю. Висвітлення обставин перебігу повстання 1863 р. на Поділлі в документах Державного архіву Російської Федерації / Польське національне повстання 1863 – 1864 рр... – С. 55–65.

праця – колективна монографія, присвячена вже подіям польського повстання 1830-х рр.²⁷ У першому розділі дослідження «Ідеологія, історіографія та джерела історії Листопадового повстання на Правобережжі» низка авторів (І. Кривошея, Ю. Земський, Т. Епштейн, І. Фицик, М. Зелінський, Н. Моравец, О. Барвінок, Н. Каспарек, М. Тромбський та ін.), опираючись на спогади й щоденники учасників й сучасників повстання 30-х рр. ХІХ ст., архівні й речовинні джерела, представила широкому загалу ґрунтовні наукові розвідки з історії, перебігу й наслідків збройного виступу, а також його суб'єктивну оцінку польськими й російськими мемуаристами²⁸.

До речі, польська мемуаристика, як ніяка інша, в усіх своїх жанрових формах (спогадах, автобіографіях, щоденниках, листах, некрологах тощо), попри певні недоліки, притаманні будь-якій спогадовій літературі, насамперед фактологічні неточності й надмірній емоційності, викликаними суб'єктивним сприйняттям подій чи обмеженістю людської пам'яті, а подекуди й свідомим спотворенням якихось фактів та явищ, як справедливо зазначає В. Колесник, є важливою складовою джерельної бази історії України. Передусім вона містить багатий матеріал до минулого польської меншини в Україні, її субкультури й ментальності, взаємозв'язків і взаємовпливів із представниками інших національностей у процесі їхнього співжиття на українських землях²⁹.

---

²⁷ Польське національне повстання 1830 – 1831 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів: кол. монографія / за ред. І. Кривошеї, Н. Моравця. – К.: КНТ, 2017. – 264 с.

²⁸ Земський Ю. Ідейне натхнення польського Листопадового повстання / Польське національне повстання 1830 — 1831 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів: кол. монографія / за ред. І. Кривошеї, Н. Моравця. – К.: КНТ, 2017. – С. 27–45; Епштейн Т. Сліди пам'яті про кн. Йозефа Понятовського в Україні в ХІХ ст. / Польське національне повстання 1830 – 1831 рр. на Правобережній Україні... – С. 45–53; Фицик І. Листопадове польське повстання 1830 – 1831 років у «Записках» Михайла Чайковського / Польське національне повстання 1830 – 1831 рр. на Правобережній Україні... – С. 53–72; Моравец Н. Польські національні повстання, синодальна історіографія як метафора повстання-об'єднання / Польське національне повстання 1830 – 1831 рр. на Правобережній Україні... – С. 72–88; Зелінський М. Польські повстання ХІХ століття в оцінці Романа Дмовського / Польське національне повстання 1830 – 1831 рр. на Правобережній Україні... – С. 88–97; Кривошея І. Уманська шляхта в польському повстанні 1830 – 1831 рр. / Польське національне повстання 1830 – 1831 рр. на Правобережній Україні... – С. 147–158; Кривошея І. Соціальна декласація уманської шляхти / Польське національне повстання 1830 – 1831 рр. на Правобережній Україні... – С. 232–256.

²⁹ Колесник В. Мемуари Тадеуша Бобровського як джерело з історії Січневого повстання / Польське національне повстання 1863 – 1864 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів: кол. монографія / за ред. І. Кривошеї, Н. Моравця. – Умань: ФОП Жовтий О. О., 2014. – 184 с. – С. 42.

Різноманітні зразки спогадової літератури традиційно знаходили й знаходять своє місце на сторінках наукових і публіцистичних часописів, особливо якщо їхні автори належали до кола тих, хто творив і творить історію. Зокрема в 1885 р. у журналі «Київська старовина» (№ 11 й 12) під назвою «Спогади про Польське повстання в Україні в 1863 році» («Воспоминания о Польском востании в Украине в 1863 году») ³⁰ вийшли друком мемуари Богдана Познанського, написані у вересні того ж року. Потребу у їх створенні автор мотивує тим, що науковці не приділили достатньої уваги подіям 1863 року. Більше того: навіть залишається достатньо не опрацьованою джерельна база. Саме тому своїми спогадами, підготовленими на основі власних спостережень і розповідей очевидців, він намагався «викликати появу низки нових відомостей від людей, що краще за нього знали суть справи» ³¹.

Б. Познанський досить детально описав виступ польського студентства Києва, яке бажало приєднатися до повстанців, а також вичерпно розповів про трагічну долю юнаків, котрих схопили й вбили селяни, бажаючи помститися за колишні кривди й збагатитися одягом і прикрасами, в основному – золотими ланцюжками з медальйонами й хрестиками. Також автор мемуарів переказав розповіді селян Білоцерківщини, як ті полювали й брали в полон поляків-повстанців, доставляли їх російській адміністрації.

Зі спогадів Бориса Познанського стає відомо, що невдовзі після повстання вийшли друком у Києві дві брошури «Повстання поляків Південно-Західної Росії в 1863 році» (липень 1863 року, авторський колектив – професори Київського університету) і «Записки українця з часів польського повстання 1863 – 1864 років» (1867 р., газета «Киянин», автор Чалий). Обидві праці не дають повного уявлення про причини, перебіг і наслідки повстання, зосереджуючи увагу або на окремих епізодах (наприклад, події у Васильківському повіті), або на дискусії з зарубіжними журналістами. Збагатити джерельну базу наукового вивчення подій 1863 – 1864 рр., переконаний Б. Познанський, могли б офіційні дані, однак наприкінці XIX століття вони ще

³⁰ Познанский Б. Воспоминания о Польском востании в Украине в 1863 году // Киевская старина. – 1885. – № 11. – С. 436–465; Познанский Борис. Воспоминания о Польском востании в Украине в 1863 году // Киевская старина. – 1885. – № 12. – С. 571–611.

³¹ Познанский Борис. Воспоминания о Польском востании в Украине в 1863 году // Киевская старина. – 1885. – № 12. – С. 594.

припадали пилюкою в теках військово-суддівських комісій, канцелярії київського генерал-губернатора й трьох інших губернаторів³².

Б. Познанський пише, що наприкінці 1861 року вже чітко окреслилися два політичних табори: «білі» (представники шляхти, очолювані маркграфом Олександром Вельопольським, були схильні до пасивного внутрішнього спротиву російському самодержавству й мали на меті відновлення «доподілових» кордонів Речі Посполитої) та «червоні» (шляхта, інтелігенція, міщани й селяни, що вважали єдиною можливістю здобути перемогу – це підняти повстання). Спільним для обох таборів було те, що вони практично не розглядали можливості, у разі перемоги, надати незалежність Литві та Україні. Лише радикальне крило «червоних», представлене Зигмундом Падлевським, Костянтином Калиновським, Зигмундом Сераковський та Ярославом Домбровський, оперуючи гаслом польського повстання 1830–1831 рр. «За нашу і вашу свободу!», визнавало право українського, литовського й білоруського народів на самостійність.

Спогади Р. Семенцової також були надруковані в «Київській старовині». На момент повстання 1863 року мемуаристка була ще дитиною, однак добре запам'ятала й описала «криваві картини братської боротьби», «страх й огиду в дитячому серці до таких протиприродних явищ», як повстання³³. Авторка в деталях переповідає про події, що мали місце в містечку Тараща під час розгортання повстання.

Як згадує Р. Семенцова, на балах польські панянки-патріотки закликали шляхтичів записуватися в шеренги повстанців. У маєтках магнатів переховували закуплену зброю, об'їжджали коней. Під час богослужінь ксьондзи намагалися підтримувати дух повстання в чоловічій частині своєї пастви, впливаючи на чоловіків через дружин, котрі «в Польщі завжди відзначалися патріотизмом і бажанням пожертвувати особистим благом і спокоєм для блага Батьківщини»³⁴.

Майже всі автори сходяться на тому, що Польське (Січневе) повстання 1863–1864 рр. можна вважати одним із найвизначніших національно-визвольних виступів ХІХ ст. на теренах Російської імперії. Ситуація, що склалася в Європі в другій половині ХІХ століття (мається

³² Познанский Борис. Воспоминания о Польском востании в Украине в 1863 году // Киевская старина. – 1885. – № 12. – С. 593.

³³ Семенцова Р. Воспоминания-картинки из времен польского востания 1863 года // Киевская старина. – 1894. – № 8. – С. 267.

³⁴ Там само. – С. 257 – 258.

на увазі насамперед об'єднання Італії), надихнула польські політичні патріотичні кола активізувати свою діяльність, спрямовану на підготовку й здійснення національно-визвольного повстання.

Улітку 1864 р. повстання було остаточно придушено. Усього в результаті боїв загинуло 569 і було поранено 109 повстанців. Близько 40 тисяч було вислано в Сибір. Конфісковано 1600 маєтків у Польщі, 1800 – на землях Литви й України. Число репресованих жителів Київської, Подільської й Волинської губерній сягнуло 4,5 тисяч чоловік; 38 тис. чоловік засуджено за участь у повстанні, а на польських землевласників був накладений спеціальний податок.

Причину поразки Б. Познанський вбачав у тому, що «жодна зі сформованих в Україні партій не демонструвала своїх намірів, нічим не показала, до чого саме прагне повстання»³⁵. Старі вояки-поляки, учасники польського повстання 1831 р. дорікали організаторам 1863 р., що ті «понабирали хлопчаків у військо», «братаються з мужиками», «читають їм грамоти», «плазують перед ними», замість того, щоб змусили себе поважати³⁶.

Таким чином, численні мемуари, написані й надруковані, у тому числі й у «Київській старовині» в кінці ХІХ – на початку ХХ ст., про польські повстання 1830-х і 1860-х рр. містять важливу інформацію, необхідну для реконструкції тогочасних подій. Значна частина авторів мемуарів, особливо учасники національно-визвольних збройних виступів, насамперед М. Чайковський, К. Ружицький, Ю. Дверницький, Т. Бобровський, Б. Познанський та ін., перебільшують свою роль і значення в розгортанні повстання, детально описують час, місце й перебіг подій, котрі стосуються безпосередньо їхньої діяльності, натомість оперують переказами, плітками, розповідями очевидців стосовно розгортання повстання в інших регіонах Польщі й України.

Більшість із них перекладають відповідальність за невдачі на загальне керівництво визвольним рухом, закидають військово-політичній еліті брак компетентності й полководницького таланту, а польській шляхті, особливо на українських теренах, – небажання долучатися до повстань. Непомірний польський поміщицький гонор, зневажливе ставлення до українського селянства, недооцінка соціально-політичної ситуації, схильність до бенкетування, пияцтва й марнотратства серед очільників, відсутність єдиного командування й

³⁵ Познанський Борис. Воспоминания о Польском востании в Украине в 1863 году // Киевская старина. – 1885. – № 12. – С. 594.

³⁶ Там само.

чітких вказівок для розрізнених загонів, недосвідченість учасників повстання і їхній дещо романтичний погляд на участь у ньому – усе це, як вважають мемуаристи, і призвело до трагічного кінця.

Однак не зважаючи на те, що обидва повстання зазнали поразки, їхній вплив на подальшу історію Європи важко переоцінити, адже вони сприяли піднесенню патріотичного духу й активізації національно-визвольного руху серед народів Російської імперії, серед яких зросло прагнення до чіткого визначення власної ідентичності, вивчення вітчизняної історії.

Особливу роль за таких умов відіграла насамперед римокатолицька церква: вона підтримувала й мобілізувала інтелектуальну й соціальну еліту навіть після невдач у конспіративній та політичній діяльності, – хоча й сама на рівні ієрархії зазнала чималих втрат. Упродовж майже століття російська влада спочатку ліквідувала римокатолицькі дієцезії, а всіх католиків на схід від Царства Польського було підпорядковано єдиній архидієцезії з центром у Могильові. Починаючи з моменту входження Правобережжя до складу Російської імперії, політика царського уряду щодо католицького духовенства трансформувалася, а після Листопадового повстання супроводжувалася конфіскаціями й репресіями, а сам статус церкви суттєво змінився: від привілейованої державної установи, на яку спирався уряд Речі Посполитої у XVIII ст., до перебування в опозиції щодо російської влади в XIX ст.

Важливо також, що правобережна шляхта вбачала в католицькій церкві свого союзника в боротьбі за національне й релігійне визволення, а та, у свою чергу, активно сприяла поширенню таких ідей серед парафіян, особливо напередодні та під час польських виступів 1830–1831 рр. і 1863–1864 рр., за що й була покарана царом. Денаціоналізація шляхти також відбувалася шляхом стимулювання переходу її з католицької й уніатської віри в православну, однак магнати чинили супротив такому наверненню, убачаючи в конфесійній приналежності стрижень для збереження національної ідентичності. Тому в основному новонаверненими були шляхтичі – українці за походженням, а поляки – більше як виняток із правил.

Однак саме в місцевих парафіях продовжувала вживатися й функціонувати як головний засіб збереження польської ідентичності на Правобережжі польська мова. У результаті, українське Правобережжя, як й інші губернії, розташовані на північ від Наддніпрянської України – Віленська, Гродненська, Вітебська, Могильовська, Мінська, –

залишалося бастионом польських національних почуттів³⁷. Крім того, мережа комунікацій була повністю польськомовною. Система шкільництва, де навчалися сини місцевих шляхтичів, мова судочинства та офіційних установ, а також різних політичних організацій також була польською³⁸.

До речі, усі дослідники вказують на важливу роль у супротиві русифікації поляків двох славетних освітніх закладів – Віленського університету й Кременецького ліцею, випускники яких стали уособленням та славою польської культурної еліти й зробили вагомий внесок у розвиток культури польсько-української пограниччя. Разом із тим зазначимо, що до вступу в ліцей чи університет абітурієнт повинен був мати певний рівень освіти, яку він здобував або в домашніх умовах, навчаючись із приватними учителями, або в таких навчальних закладах, як приватні пансіони, монастирські школи чи повітові гімназії.

Польські школи, відкриті в Україні й задумані як осередки, де формувалася та укріплювалася ідея польськості, викликали підозру в російській адміністрації. Ця тенденція посилилася після наполеонівських війн, а після Листопадового повстання вона набула катастрофічного характеру для всієї шляхетської освіти, адже терміни «шляхтич» та «поляк» сприймалися імперськими чиновниками як слова-синоніми. У той час, як з ініціативи А. Чарторийського й Ф. Плятера, які сповідували теорію елітарності, планувалося відкрити ліцей у Кременці, суспільство Російської імперії сприймало освіту як загрозу соціальній стабільності³⁹.

У результаті реалізації освітніх реформ у Росії станове походження невблаганно отримувало гору над освітою; і, як наслідок, система навчальних закладів, здатна вивести суспільство на новий рівень розвитку, перетворювалася на «мареву». Незважаючи на той факт, що в школах, гімназіях, пансіонах та ліцеях України навчались видатні та яскраві особистості, у цілому, тогочасна система освіти не сприяла створенню нової соціальної групи – інтелігенції.

Репресивні заходи посилили сепаратистські настрої польської шляхти, що разом із колонізацією регіону німецькими й чеськими переселенцями, утисками та дискримінацією російським

³⁷ Там само. – С. 322.

³⁸ Балушок В. Поляки українського Правобережжя: до проблеми асиміляції / Василь Балушок [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.etnolog.org.ua>

³⁹ Тихоміров А. Віленські імпресії: книга Данієля Бовуа / А. Тихоміров [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.historians.in.ua/index.php

самодержавством єврейського населення перетворили регіон Правобережжя в зону постійно підвищеної напруги, що вимагало від царизму ефективних заходів⁴⁰.

До цього додалися й економічні проблеми. У першій половині XIX ст. в українській Наддніпрянщині активізувалися процеси розкладу феодалізму й розвитку товарно-грошових відносин, формування внутрішнього і зовнішнього ринків, поступово зростала кількість промислових підприємств, тобто розпочався, хоч і пізніше, аніж у європейських країнах, промисловий переворот, який продовжувався й у др. пол. XIX ст.

У той час промислові підприємства, тісно пов'язані з сільським господарством, були двох типів: поміщицько-кріпосницькі та капіталістичні; купецькі, міщанські або селянські. У капіталістичних підприємствах працювали наймані робітники, у поміщицьких – кріпаки. При цьому в останніх були задіяні ті ж люди, що й у сільському господарстві.

Саме в поміщицьких маєтках засновувались різного роду підприємства, які переробляли сільськогосподарські продукти – млини вітряні та водяні, що мололи збіжжя, дерли просо, валяли вовну, били олію. У маєтках курили горілку, топили сало, ткали полотна, сукна, обробляли тютюн, виробляли цеглу, поташ, селітру. Крім мануфактур, призначених задовольняти потреби власників маєтку, були мануфактури, які працювали на ринок: паперові, металообробні, порцелянові тощо⁴¹.

Паралельно в цей самий період відбувалися складні процеси розкладу феодально-кріпосницького ладу та розвитку капіталістичних відносин, що, на жаль, гальмувалися кріпосницькою системою. Так як сільське господарство було основним сектором економіки з домінуючим поміщицьким землеволодінням (близько 75% від усієї землі), то стан аграрних відносин значною мірою визначав динаміку всього суспільного розвитку⁴².

На Правобережній Україні з 5,2 млн. населення польської шляхти налічувалося 410 тис. (7,8%). За нових суспільно-політичних умов численна збідніла й безземельна шляхта втратила можливості військової

⁴⁰Земський Ю. Особливості генези польського націоналізму в правобережній Україні середини XIX ст. / Ю. Земський [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gj.nmu.org.ua/pdf/2009/3-4/Zemskiy.pdf>

⁴¹ Там само. – С. 341.

⁴²Сільське господарство в першій половині 19-го століття [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://agroprod.biz/2013/08/07/silke-hospodarstvo-v-pershij-polovyni-19-ho-stolittya/>

або адміністративної кар'єри у власній державі й перетворилась на найбільш радикальний елемент, що прагнув зміни існуючого стану. Натомість середня земельна польська шляхта здебільшого зберегла свої економічні позиції, але гостро відчула втрату політичного впливу. Менш болісними були зміни в становищі великої земельної шляхти – магнатів, щодо яких правляча династія проводили особливу політику⁴³. Царат, залишивши в руках великих землевласників маєтки й владу над кріпосним селянством і зберігши станіві привілеї (звільнення від податків, служби в армії, участь у шляхетських зборах, право займати адміністративні посади тощо), схилив їх до співпраці.

Промислова революція, яка відбувалася в цей період у країнах Західної Європи, не могла не позначитись на розвитку України. Про це свідчать такі процеси: зростання товарності сільського господарства; поглиблення спеціалізації окремих районів у сільськогосподарському виробництві; розшарування поміщицьких господарств, які поступово почали набувати ринкового характеру (приклад, вівчарні заводи та ін. підприємства)⁴⁴.

Характерною ознакою господарства була його раціоналізація як ключова ознака нової епохи – епохи індустріалізації й модернізації. Основні риси модернізації полягають: 1) у сфері економіки – упровадження нових технік, технологій, технічний розподіл праці, обмін діяльністю, розвиток ринку товарів, грошей та праці; 2) у соціальній – на першому плані знаходиться формування нового типу людини, підприємливої, активної; 3) у політичній – виникнення централізованих держав, централізація та уніфікація всіх галузей суспільного життя, бюрократизація управління, включення широких народних мас у політичний процес, встановлення демократії та демократичних інститутів у суспільстві; 4) у духовній – утвердження нової світської системи цінностей, набуття освіти масового характеру, зростання культурного, правового рівня населення⁴⁵.

Важливою віхою модернізаційного поступу на українських землях став промисловий переворот (промислова, технічна революція), що

⁴³ Бовуа Д. Гордиев узел Российской империи: Власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793 – 1914) / Авторизованный перевод с французского Марии Крисань / Д. Бовуа. – М.: Новое литературное обозрение, 2011. – 1008 с. – С. 38.

⁴⁴ Сільське господарство в першій половині 19-го століття [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://agroprod.biz/2013/08/07/silске-hospodarstvo-v-pershij-polovyni-19-ho-stolittya/>

⁴⁵ Литвин В.М. Історія України [Промисловий переворот у Наддніпрянській Україні] / В.М. Литвин [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://westudents.com.ua/glavy/29898-promisloviy-perevorot-u-naddnpryanskyi-ukran.html>

пройшов у два етапи: перший, 40 – 50-ті рр. XIX ст., розпочався в легкій промисловості й був ініційований «знизу» – дворянством, купецтвом, міським населенням, кріпосними селянами; другий, 60 – 80-ті рр. XIX ст., коли промислова революція охопила основні галузі важкої промисловості та транспорту. Тут ініціатором змін в економіці виступив уряд, що було зумовлено невдачами, прорахунками в зовнішньополітичній та воєнній сферах (Кримськавійна), котрі показали неефективність та застарілість економіки в Російській імперії⁴⁶.

Враховуючи те, що на першому етапі реформування мануфактурного виробництва призвело до утворення фабрично-заводського виробництва (якщо в 1825 р. у підросійській Україні було лише 6,5 тис. фабрик і заводів, то в 1860 р. їх кількість становила вже понад 22 тис., і на них почали широко використовувати машинне обладнання, парові двигуни)⁴⁷, поступово аграрії також отримали доступ до технічних новинок. У результаті, деякі поміщики запроваджували у своїх маєтках поліпшені засоби обробітку земель, застосовувати удосконалені плуги, молотарки та віялки. Значні ділянки земель відводились під посіви технічних культур і буряків, коноплі, тютюну та льону. Це вимагало покращеного обробітку землі, внесення добрив, використання вільнонайманої праці⁴⁸. Досить часто поміщики віддавали свої землі в оренду купцям, міщанам і заможним селянам – як наслідок, такі господарства ставали високоприбутковими, що було ще одним свідченням капіталізації сільського господарства.

При цьому все-таки варто зауважити, що на Правобережжі, де переважали великі магнатські господарства, товарно-грошові (ринкові) відносини розвивалися більш успішно порівняно з іншими регіонами, й умови для розширення товарного виробництва були досить сприятливими, адже близько 90% товарного хліба (в основному – пшениця), що експортувався й постачався на внутрішній ринок, вирощували саме тут⁴⁹. У ситуації нерозвиненості міст економіка практично повністю була орієнтована на сільське господарство, насамперед на виробництво зернових – джерело багатства місцевих поміщиків. У середньому, у залежності від року, кожна губернія

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ Там само.

⁴⁸ Сільське господарство в першій половині 19-го століття [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://agroprod.biz/2013/08/07/silске-hospodarstvo-v-pershij-polovyni-19-ho-stolittya/>

⁴⁹ Економічний розвиток українських земель у другій половині XVI – першій половині XIX століття [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://textbooks.net.ua/content/view/2511/19/>

Правобережної України виробляла від 3,5 до 4 млн. чвертей зерна. І це при тому, як зазначає Д. Бовуа, що статистика не враховувала зерна, зібраного селянами на своїх наділах⁵⁰.

Найпомітніші зрушення спочатку відбулися впереробній і харчовій галузях промисловості, дез'явилися перші парові гуральні. Гуральництво й, особливо, цукроваріння, яке швидко стало дуже «модним» промислом, давали величезні прибутки польським поміщикам Правобережної України. Парова техніка прискорила виробничі процеси, збільшила вихід цукру й горілки зодиноці сировини⁵¹.

Крім цукру, на Правобережній Україні значний розвиток отримало виробництво волокна, сукна, полотна, цегли. Проте, на жаль, у будівництві й надалі переважав такий матеріал, як дерево. Значне виробництво соди, одержуваної з попелу, пояснювалося випалюванням деревини. І всупереч тому, що селянські господарства були практично самодостатніми – а такі умови не сприяли розвитку торгівлі, – поміщики все-таки були схильні до сприйняття технічних «плодів цивілізації».

У цей період із Волинської губернії було вивезено 40 тис. чвертей зерна; ліс сплавляли по Дністру і його притоках до Чорного моря (прибуток: 700 тис. рублів сріблом). У Бессарабію продавали й худобу, і продукти, типові для аграрного господарства. Попит на плоди волинської землі, в основному пшеницю, був великим, а їх реалізація – нескладною: їх відправляли по Бугу й Віслі до Данцига.

Незважаючи на те, що великі виробники зерна починали розуміти необхідність змін, архаїчність економічних відносин все ще виявлялася в традиційних щорічних ярмарках – основних місцях товарообміну. На цих регулярних зборах в низці торгових містечок в основному й укладалися угоди. Значна частина промислової продукції, насамперед із металу, привозилася з внутрішніх губерній Російській імперії⁵².

Отже, на першому етапі промислового перевороту в Російській імперії загалом і на українських землях Правобережжя – зокрема динаміка розвитку промислової сфери визначається сумарною дією низки процесів: зростанням кількості промислових підприємств;

⁵⁰ Бовуа Д. Вказ. праця. – С. 36.

⁵¹ Економічний розвиток українських земель у другій половині XVI — першій половині XIX століття [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://textbooks.net.ua/content/view/2511/1/>

⁵² Бовуа Д. Вказ. праця. – С. 455–456.

запровадженням нової техніки та технологій; поступовим витісненням кріпосницької мануфактури капіталістичною фабрикою; збільшенням ролі вільнонайманої праці; виникненням нових галузей промисловості; поступовим переміщенням промислових підприємств з сіл у міста; формуванням спеціалізації районів на виробництві певної промислової продукції⁵³. У результаті, прискорився економічний розвиток, що мав на території Наддніпрянщини свої особливості: перший етап його проходив в умовах панування кріпосницьких порядків, що гальмувало його здійснення; почався переворот у харчовій промисловості, цукроварінні, гуральництві; машинобудування мало яскраво виражене сільськогосподарське спрямування.

Другий етап промислового перевороту відбувся після ліквідації кріпосного права (1861 р.) – це 60 – 80 роки XIX ст., як наслідок, капіталістичні відносини стали пануючими, а процес промислової індустріалізації пришвидшився. Шляхта при цьому використовувала всі можливості капіталістичного прогресу для інтенсивного розвитку промислового виробництва. Основне місце продовжувало займати цукроваріння (частка України у всеросійському виробництві цукру досягла 90%), крім того, активно розвивалася й горілчана промисловість, борошномельне, олійне, текстильне виробництво, де ефективно запроваджувались парові машини та інше обладнання⁵⁴.

Таким чином, на початку XIX ст. основними формами розвитку промисловості на території Російської імперії, а отже, і тих українських територій, що ввійшли до її складу внаслідок поділів Речі Посполитої, було дрібне, здебільшого селянське, виробництво та мануфактури. Протягом 40 – 80-х рр. XIX ст. у два етапи відбувся промисловий переворот, що сприяло запровадженню технічних новинок в аграрному секторі економіки. Так як значна частина земель української Наддніпрянщини продовжувала залишатися в руках польської шляхти, насамперед магнатів-латифундистів, варто говорити про перехід на капіталістичні рейси саме тих сільськогосподарських підприємств, котрі належали полякам. Більше того, в умовах суворого поліційно-бюрократичного режиму польські землевласники мали можливість спрямовувати свої зусилля на модернізацію сільського виробництва, що й спостерігається протягом 40 – 80-х рр. XIX ст. Так, значна частина

⁵³ Економічний розвиток українських земель у другій половині XVI — першій половині XIX століття [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://textbooks.net.ua/content/view/2511/19/>

⁵⁴ Там само.

цукрових заводів і гуралень, що належали польським магнатам, була перетворена на капіталістичні підприємства, а зростання продуктивності праці досягалося за рахунок удосконалення техніки й технології виробництва, широкого використання найманої робочої сили, що свідчить про модернізацію в цьому секторі економіки.

Соціально-економічні зміни, що відбувалися в 60–90-х рр. XIX ст., зумовили розвиток як внутрішньої, так і зовнішньої торгівлі, у якій важливу роль продовжили відігравати саме магнатські господарства краю: князі Сангушки, Радзивілли, Любомирські, графи Потоцькі, Браницькі, Грохольські перетворювали свої господарства на капіталістичні економії й виробляли продукцію, яка реалізувалася через армарково-базарну мережу.

Як наслідок, можна говорити про те, що в окреслений період магнатерія була тією соціально-економічною силою, яка спрямовувала економічний розвиток краю на шлях інтенсифікації аграрного сектору, визначала прогрес промислового виробництва, відігравала велику роль у розвитку мережі різних форм внутрішньої торгівлі.

Крім того, як зауважує І. Фицик⁵⁵, наслідком інкорпорації правобережних територій Російською імперією стали зміни в адміністративному поділі губерній, а головне – розпочався процес інтеграції місцевої знаті до російського дворянства. Разом із тим, шляхта, хоча й почала пристосовуватись до моделі російського дворянського самоврядування, продовжувала залишатися опозиційною не тільки щодо самодержавного уряду, але й щодо російського дворянства. Незважаючи на наростаючі утиски станових прав і переслідування з боку Санкт-Петербурга, шляхтичі Правобережної України зберігали самобутність та геральдичні традиції Речі Посполитої.

Бібліографія

1. Балушок В. Поляки українського Правобережжя: до проблеми асиміляції / Василь Балушок [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.etnolog.org.ua>
2. Барвінок О. В. Дворяни Подільської губернії в органах державного управління та станового самоврядування регіону (1893 – 1917 рр.) /

⁵⁵ Фицик І. Д. Лояльність/опозиційність Російській імперії дворянських депутатських зібрань Правобережної України (кінець XVIII – перша третина XIX ст. / І. Д. Фицик / Наукові праці : науково-методичний журнал. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2014. – Вип. 229. Т. 241. Історія. – 152 с. – С. 43.

- О. В. Барвінок / Автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01. «Історія України» / О. В. Барвінок. – Миколаїв, 2014. – 19 с.
3. Бармак М. В. Формування владних інституцій Російської імперії на Правобережній Україні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) / М. В. Бармак. – Тернопіль: Видавництво Астон, 2007. – 512 с.
  4. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863 – 1914 : Поляки в соціо-етнічних конфліктах / Переклад на українську Зої Борисюк / Д. Бовуа. – Київ : Критика, 1998. – 334 с.;
  5. Бовуа Д. Гордиев узел Российской империи: Власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793 – 1914) / Авторизованный перевод с французского Марии Крисань / Д. Бовуа. – М.: Новое литературное обозрение, 2011. – 1008 с.;
  6. Бовуа Д. Російська влада і польська шляхта в Україні 1793 – 1830 рр. / Переклад з французької Зої Борисюк / Д. Бовуа – Львів: Кальварія, 2007. – 296 с.;
  7. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831 – 1863) / Д. Бовуа. – К., 1996.
  8. Войтенко Ю. М. Становище шляхти на Правобережній Україні за правління Олександра I (1801 – 1825 рр.) / Ю. М. Войтенко // Наукові записки з української історії : Збірник наукових статей. – Вип. 18. – Тернопіль : Видавництво «Астон», 2006. – С. 41 – 45.
  9. Гордуновський О. Поміщицьке землеволодіння на Правобережній Україні у правовому полі Російської імперії (кінця XVIII – початку XIX ст.) / О. Гордуновський // Історія України. – 1999. – № 35 – С. 5.
  10. Гуржій О. І. Шляхта, шляхетство / О. І. Гуржій [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.history.org.ua/?termin=Shliakhta>
  11. Економічний розвиток українських земель у другій половині XVI — першій половині XIX століття [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://textbooks.net.ua/content/view/2511/19/>
  12. Епштейн Т. Сліди пам'яті про кн. Йозефа Понятовського в Україні в XIX ст. / Польське національне повстання 1830 – 1831 рр. на Правобережній Україні... – С. 45–53;
  13. Зашкільняк Леонід Опанасович, Крикун Микола Григорович. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів / Леонід Опанасович Зашкільняк, Микола Григорович Крикун. – Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. – 752 с.
  14. Зелінський М. Польські повстання XIX століття в оцінці Романа Дмовського / Польське національне повстання 1830 – 1831 рр. на Правобережній Україні... – С. 88–97;

15. Земський Ю. Ідейне натхнення польського Листопадового повстання / Польське національне повстання 1830 – 1831 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів : кол. монографія / за ред. І. Кривошеї, Н. Моравця. — К.: КНТ, 2017. — С. 27–45;
16. Земський Ю. Особливості генези польського націоналізму в правобережній Україні середини ХІХ ст. / Ю. Земський [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://gj.nmu.org.ua/pdf/2009/3-4/Zemskiy.pdf>
17. Казначеева Л. М. Волинське дворянське зібрання (1796 – 1917): функції, структура, участь у системі органів влади / Автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01. «Історія України» / Л. М. Казначеева. – К., 2008. – 19 с.
18. Калакура О. Я. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ столітті / О. Я. Калакура. – К.: Знання України, 2007. – 508 с.
19. Каппелер Андреас. Росія як поліетнічна імперія. Виникнення. Історія. Розпад / перекл. з нім. Х. Назаркевич, анук. ред. М. Крикун / Андреас Каппелер. – Львів: Вид-во Українського Католицького Університету, 2005. – 363 с.
20. Колесник В. Мемуари Тадеуша Бобровського як джерело з історії Січневого повстання / Польське національне повстання 1863 – 1864 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів: кол. монографія / за ред. І. Кривошеї, Н. Моравця. – Умань: ФОП Жовтий О. О., 2014. – 184 с.
21. Кривошея І. Графи Потоцькі: сторінки історії тульчинської лінії. – Умань: РВЦ «Софія», 2006. – С. 8 – 9.
22. Кривошея І. І. Польські аристократи Потоцькі (герб «Пилява») в дзеркалі щоденників та мемуарів російської еліти / І. І. Кривошея // Гілея (науковий вісник) : Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К., 2009. – Вип.25. – С. 7 – 19.;
23. Кривошея І. Соціальна декласація уманської шляхти / Польське національне повстання 1830 – 1831 рр. на Правобережній Україні... – С. 232–256.
24. Кривошея І. Уманська шляхта в польському повстанні 1830–1831 рр. / Польське національне повстання 1830 – 1831 рр. на Правобережній Україні... – С. 147–158;
25. Кривошея І. І., Кривошея Ір. І. До питання про інкорпорацію та юридичну легітиміацію шляхти Правобережної України в Російській імперії (кінець ХVІІІ – перша половина ХІХ ст.) / І. І. Кривошея, Ір. І. Кривошея // Південний архів: Збірник наукових праць. Історичні науки. – Випуск 16. – Херсон: Видавництво ХДУ, 2004. – С. 82 – 91.

26. Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.) / Т. Лазанська. – К.: Інститут історії України НАН України, 1999. – 266 с.
27. Легун Ю. Висвітлення обставин перебігу повстання 1863 р. на Поділлі в документах Державного архіву Російської Федерації / Польське національне повстання 1863–1864 рр... – С. 55–65.
28. Литвин В. М. Історія України [Промисловий переворот у Наддніпрянській Україні] / В. М. Литвин [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://westudents.com.ua/glavy/29898-promisloviy-perevorot-u-naddnpryansky-ukran.html>
29. Магочій П.-Р. Україна. Історія її земель та народів / Павло-Роберт Магочій. – Ужгород: Вид-во В. Подяка, 2012. – 794 с.
30. Моравец Н. Деконструкція бунту: Михайло Муравйов, «Вісник» і Січневе повстання / Польське національне повстання 1863 – 1864 рр... – С. 42–55;
31. Моравец Н. Польські національні повстання, синодальна історіографія як метафора повстання-об'єднання / Польське національне повстання 1830 – 1831 рр. на Правобережній Україні... – С. 72–88;
32. Павлюк В. В. Магнатерія Волині в умовах розвитку ринкових відносин у другій половині XIX ст. / В.В. Павлюк // Укр. іст. журн. – 2000. – №1. – С. 102 – 108.
33. Познанский Б. Воспоминания о Польском востании в Украине в 1863 году // Киевская старина. – 1885. – № 11. – С. 436–465; Познанский Борис. Воспоминания о Польском востании в Украине в 1863 году // Киевская старина. – 1885. – № 12. – С. 571–611.
34. Поліщук Ю. Етносоціальні трансформації на Правобережжі України наприкінці XVIII – на початку XX століття / Юрій Поліщук [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ipiend.gov.ua/uploads/nz/nz_74/polischuk_etnosotsialnif
35. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. Т. 2. Від середини XVIII століття до 1923 року. – 4-те вид., стереотип / Н. Полонська-Василенко. – К.: Либідь, 2002. – 608 с.
36. Польське національне повстання 1830 – 1831 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів : кол. монографія / за ред. І. Кривошеї, Н. Моравця. – К.: КНТ, 2017. – 264 с.
37. Польське національне повстання 1863 – 1864 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів: кол. монографія / за ред. І. Кривошеї, Н. Моравця. – Умань: ФОП Жовтий О. О., 2014. – 184 с.
38. Семенцова Р. Воспоминания-картинки из времен польского востания 1863 года // Киевская старина. – 1894. – № 8. – С. 267.

39. Сільське господарство в першій половині 19-го століття [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://agroprod.biz/2013/08/07/silskohospodarstvo-v-pershij-polovyni-19-ho-stolittya/>
40. Тихоміров А. Віленські імпресії: книга Даніеля Бовуа / А. Тихоміров [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.historians.in.ua/index.php
41. Фицик І. Листопадове польське повстання 1830 – 1831 років у «Записках» Михайла Чайковського / Польське національне повстання 1830 – 1831 рр. на Правобережній Україні... – С. 53–72;
42. Фицик І. Д. Лояльність/опозиційність Російській імперії дворянських депутатських зібрань Правобережної України (кінець XVIII – перша третина XIX ст. / І. Д. Фицик / Наукові праці : науково-методичний журнал. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2014. – Вип. 229. Т. 241. Історія. – 152 с. – С. 43.
43. Чернецький Є. Правобережна шляхта за російського панування (кінець XVIII – початок XX ст.). Джерела, структура стану, роди / Є. Чернецький. – Біла Церква: Вид. О.В. Пшонківський, 2007. – 176 с.;
44. Чернецький Є. Шляхта Правобережної України в кін. XVIII – I пол. XIX ст. / Є. Чернецький // Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства. – Вип. 1. – Біла Церква, 2001. – С. 25 – 47.
45. Шандра В. С. Адміністративні установи Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. в російському законодавстві: джерелознавчий аналітичний огляд / В. С. Шандра. – К., 1998. – 75 с.;
46. Шандра В. С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX ст. / В. С. Шандра. – К., 2005. – 427 с.;
47. Шандра В. С. Про призначення адміністративно-територіальних реформ у Російській імперії / В. С. Шандра // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Випуск XII. – К.: НАН, Інститут історії України, 2006. – С. 24–38.
48. Щербак Н. О. Національне питання в політиці царизму на Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX століття): Монографія / Н. О. Щербак. – К.: ПЦ «Ризографіка», 2005. – 616 с.